

ИСЛАМДЫҚ ХАЛАЛ ҰҒЫМЫНЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ СЕМАНТИКАЛЫҚ КЕҢЕЮІ: «АДАЛ» СӨЗІ НЕГІЗІНДЕ

Қ. Бекжанов¹, А. Элғарбауи²

АНДАТПА

Мақалада «адал» ұғымының қазақ тіліндегі мағыналық құрылымы мен оның исламдық халал ұғымымен арақатынасы қарастырылады. Сөздіктердегі мағыналардың реті сөз алдымен тағамға қатысты діни термин болып, моральдық мағынаға кейін ие болды деген ой туғызуы мүмкін. Зерттеу осы болжамды тарихи деректер арқылы тексереді. Материал ретінде сөздіктер, кеңес кезеңіне дейінгі мәтіндер (жыраулар, XIX ғасыр ақындары, Абай, Шәкәрім, А. Байтұрсынұлы, батырлар жыры т.б.), мақал-мәтелдер және Алматы қазақ тілі корпусындағы «адал» сөзі кездесетін 194 сөйлем алынды. Мәтіндерден жиналған үзінділер сөздің нені бағалайтынына қарай жіктелді. Талдау Р. Козеллектің ұғымдар тарихына, А. Вежбицаның кілт сөздер тәсіліне және Д. Геерартстың тарихи прототиптік семантикасына сүйенеді. XIX ғасырда сөздің «халал», «алал» және «адал» деген үш нұсқасы қатар қолданылғаны, ал XX ғасырдың басында «адал» нұсқасы басым болғаны анықталды. Кеңес кезеңіне дейінгі мәтіндерде «адал» мен «арам» тағаммен қатар еңбек пен табысқа, некеге, мінез бен билікке және адамның опалылығына қатысты айтылған. Демек, моральдық мағына кейін пайда болған жоқ, оның негізі исламдағы халал мен харам жүйесінің өзінде бар. Ұғымның адамға ауысуы түрік тілінде де кездеседі, бірақ қазақ тілінде ол досқа, жарға және қызметке опалы болу мағынасында ерекше дамыған. XX-XXI ғасыр корпусында «адал» тағамға өте сирек қолданылады (194 сөйлемнің 3-еуі).

Түйін сөздер: адал, халал, арам, ұғымдар тарихы, қазақ дүниетанымы, семантикалық өріс, ислам.

¹ Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

² Халал зерттеулері мен оқыту халықаралық институты (INHART), Малайзия халықаралық ислам университеті (IIUM), Куала-Лумпур, Малайзия

Автор-корреспондент:

Қ. Бекжанов, kudiretb@gmail.com

Сілтеме:

Бекжанов Қ., Элғарбауи А. Исламдық халал ұғымының қазақ тіліндегі семантикалық кеңеюі: «адал» сөзі негізінде // Адам әлемі. – 2026. – Т. 28. – №4 (110). – Б. 225-235. – DOI: 10.48010/xzg1bf91

Ашық қолжетімділік

© Автор(лар), 2026
Бұл ашық қолжетімді мақала Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) лицензиясының талаптарына сәйкес таратылады.
<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Редакцияға түсті: 20/09/2026
Қабылданды: 20/10/2026
Онлайн жарияланды: 30/10/2026

Семантическое расширение исламского понятия халал в казахском языке: на материале слова «адал»

Аннотация. В статье рассматривается семантическая структура понятия «адал» в казахском языке и его соотношение с исламским понятием халал. Порядок значений в словарях может навести на мысль, что слово сначала было религиозным термином, относящимся к пище, и лишь позднее приобрело нравственное значение. Исследование проверяет это предположение на исторических данных. Материалом послужили словари, дореволюционные тексты (поэзия жырау, акыны XIX века, Абай, Шакарим, А. Байтұрсынұлы, героический эпос и др.), пословицы и 194 употребления слова «адал» в Алматинском корпусе казахского языка. Собранные контексты классифицированы в зависимости от того, что оценивает слово. Анализ опирается на историю понятий Р. Козеллека, метод ключевых слов А. Вежбицкой и диахроническую прототипическую семантику Д. Герарта. Установлено, что в XIX веке параллельно употреблялись три формы слова: «халал», «алал» и «адал», а к началу XX века преобладающей стала форма «адал». В дореволюционных текстах «адал» и «арам» относились не только к пище, но и к труду и доходу, браку, нраву и справедливости правителя, а также к верности человека. Следовательно, нравственное значение не возникло позднее: его основа заложена в самой исламской системе халал и харам. Перенесение понятия на человека известно и турецкому языку, но в казахском оно особенно развилось в сторону верности другу, супругу и службе. В корпусе XX-XXI веков «адал» крайне редко относится к пище (3 из 194 употреблений).

Ключевые слова: адал, халал, арам, история понятий, казахское мировоззрение, семантическое поле, ислам.

The semantic expansion of the Islamic concept of halal in Kazakh: the case of «adal»

Abstract. The article examines the semantic structure of the concept of adal in Kazakh and its relationship with the Islamic concept of halal. The order of senses in dictionaries may suggest that the word was first a religious term

concerning food and acquired a moral meaning only later. The study tests this assumption against historical evidence. The material comprises dictionaries, pre-1917 texts (zhylau poetry, nineteenth-century poets, Abai, Shakarim, A. Baitursynuly, heroic epics and others), proverbs, and 194 occurrences of *adal* in the Almaty Corpus of the Kazakh Language. The collected contexts were classified according to what the word evaluates. The analysis draws on R. Koselleck's conceptual history, A. Wierzbicka's key-word approach and D. Geeraerts's diachronic prototype semantics. Three forms of the word, *halal*, *alal* and *adal*, were used side by side in the nineteenth century, and *adal* prevailed by the early twentieth century. In pre-1917 texts *adal* and *aram* applied not only to food but also to labour and income, marriage, character, the justice of rulers and personal loyalty. The moral meaning therefore did not emerge later: its basis lies in the Islamic system of *halal* and *haram* itself. The extension of the concept to persons is also known in Turkish, but in Kazakh it developed especially towards loyalty to a friend, a spouse and one's service. In the twentieth- and twenty-first-century corpus *adal* rarely refers to food (3 of 194 occurrences).

Keywords: Adal, Halal, Haram, Conceptual History, Kazakh Worldview, Semantic Field, Islam.

Кіріспе

Соңғы онжылдықта «халал» сөзі Қазақстанда діни термин ғана емес, нарықтың, мемлекеттік стандарттың және тұтынушы сенім артатын белгіге айналып үлгерді. 2015 жылы Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы 1-наурыздан бастап отандық өнімдердегі «халал» таңбасын «адал» таңбасымен ауыстыратынын жариялады. Халал индустриясы қауымдастығы бұл шешімге қарсы шығып, жаңа таңбаны халықаралық нарық танымайды деп мәлімдеді [2]. Араб тіліндегі *حلال* [хәләл] сөзінен шыққан «адал» қазақ тілінде ғасырлар бойы өзінше дамып, «адал ас» тіркесімен қатар «адал еңбек», «адал дос», «адал жар» сияқты тіркестер қалыптасты. Сондықтан «адал» таңбасын енгізу әрекеті халық тілінде көбіне моральдық мағынада қолданылатын сөзді діни-нарықтық салаға қайтару талпынысы деуге болады.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздіктерінде бұл сөздің діни мағынасы да, адамның мінезіне қатысты мағынасы да берілген. «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» «адал» сөзінің діни мағынасын «Ислам шарттары толық сақталған, ішіп-жеуге жарамды, арам емес» деп түсіндіреді, ал келесі мағыналары адамның мінезі мен қарым-қатынасына қатысты [3]. Этнографиялық энциклопедия «адалды» «адал-арам» және «обал-сауап» деген екі жұптан тұратын төрт негізгі этикалық ұғымның бірі деп сипаттайды. Онда адамның бойындағы адалдық пен іс-әрекетке тән адалдық деп бөліп қарастырылады [4, 59 б.].

«Адал» ұғымы бұған дейін негізінен тіл білімі аясында зерттелген. К.Т. Утегенова мен К.К. Ергалиева қазақ тіліндегі «адалдық» және орыс тіліндегі «верность» концептілерін сөздік анықтамалары, синонимдер қатары мен мақал-мәтелдер негізінде салыстырған. Авторлардың қорытындысы бойынша, қазақ ұғымының негізгі белгісі «тазалық, кіршіксіз болу», ал орыс ұғымының негізгі белгісі

«сенімділік, опалылық» болып шығады [5]. Қ. Ғабитханұлы мен М. Сабыр «обал», «сауап», «иман», «тәубе» сияқты діни терминдердің исламдық мағынасы мен дәстүрлі қазақы мағынасы фразеологизмдерде қалай аста-сып келетінін талдайды, бірақ «адал» сөзі олардың зерттеу нысанына енген [6]. Б.И. Нұрдаулетова мен әріптестері «адал», «арам», «обал», «сауап» ұғымдарын жыраулар поэтикасындағы «шынайы адам» бейнесінің ұстанымдары қатарында атайды, бірақ оларды жеке талдамайды [7]. Э.Н. Дүнгенбай мен әріптестерінің аманат пен қиянат туралы мақаласы исламдық ұғымды оған қарама-қарсы ұғыммен жұптастыра зерттеудің үлгісін көрсетеді [8]. Шетелдік зерттеушілердің ішінде Б. Привратский қазақтардың діни өміріндегі тазалық түсінігін ұғымдық жады тұрғысынан сипаттаған [9].

Бұл еңбектердің ортақ шектеуі бар: олар «адал» ұғымын тек қазіргі сөздік анықтамалары бойынша қарастырады. Біз қараған әдебиетте сөздің тарихи мәтіндердегі қолданысын қазіргі тілдегі қолданысымен салыстырған еңбек кездеспеді. Сонымен қатар сөздіктерде мағыналардың берілу реті (алдымен діни-тағамдық мағына, содан кейін адамға қатысты мағыналар) «адал» сөзі алдымен тағамға қатысты діни термин болып, моральдық мағынаға кейін ие болды деген ой туғызуы мүмкін [3].

Мақаланың мақсаты «адал» ұғымының қазақ тіліндегі мағыналық құрылымын тарихи мәтіндер мен XX-XXI ғасыр тілдік деректері негізінде анықтау және оның исламдық халал ұғымымен арақатынасын көрсету. Зерттеу үш сұраққа жауап іздейді. Араб тіліндегі *حلال* [хәләл] сөзі қазақ тіліне қандай нұсқада еніп, сөздіктерде қалай берілді? Кеңес кезеңіне дейінгі мәтіндерде «адал» мен «арам» қандай мағыналарда қолданылды? XX-XXI ғасыр мәтіндерінде бұл мағыналардың қайсысы басым?

Біздің болжамымыз бойынша, «адал» ұғымының моральдық мағынасы кейін

қосылған мағына емес. Исламдағы халал мен харам жүйесі тағаммен қатар табысты, некені және мінез-құлықты да қамтиды. Қазақ тілі осы кең жүйені өзінің моральдық сөздігіне енгізіп, оған адамның өз бойындағы адалдық пен опалылықты білдіретін мағынаны қосты. Мақаланың жаңалығы «адал» сөзінің мағыналық тұрғыда кеңеюін кеңес кезеңіне дейінгі мәтіндер мен корпус деректері негізінде тарихи тұрғыдан қарастыруында.

Әдіснама

Зерттеу сапалық тарихи-семантикалық талдау мен шағын корпусық талдауды ұштастырады. Жұмыс төрт кезеңнен тұрды: дереккөздерді іріктеу, мәтіндерден «адал» сөзі мен оның нұсқалары кездесетін үзінділерді жинау, үзінділерді қолдану аясына қарай жіктеу және нәтижелерді түсіндіру.

Материал. Зерттеу материалы төрт топтан тұрады. Бірінші топқа лексикографиялық дереккөздер кірді: В.В. Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий» сөздігі [10], «Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі» [11], «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» [3] және этнографиялық энциклопедия [4]. Екінші топты кеңес кезеңіне дейінгі (XV ғ. - 1917 ж.) мәтіндер құрайды: жыраулар поэзиясы [12], XIX ғасыр ақындары Дулат Бабатайұлы [13; 40], Мұрат Мөңкеұлы [14], Шортанбай Қанайұлы [15] және Шернияз Жарылғасұлы [40] шығармалары, Абайдың өлеңдері мен қара сөздері [16], Ы. Алтынсариннің әңгімелері [17], Шәкәрім мен Мәшһүр Жүсіптің мұрасы [18], А. Байтұрсынұлының өлеңдері мен мақалалары [19] және революцияға дейінгі Қазан басылымдары бойынша жарияланған батырлар жырлары [20; 21]. Үшінші топқа «Бабалар сөзі» сериясының 65-66 томдарындағы мақал-мәтелдер [22; 23], төртінші топқа Алматы қазақ тілі корпусының деректері [24] кірді. Исламдағы халал мен харам ұғымдарын сипаттау үшін Құранның қазақша аудармасы [28], хадис жинақтары (мәтінде жинақтың атауы мен хадистің нөмірі көрсетілді) және ислам құқығы бойынша еңбектер [29-31] пайдаланылды. Тілдерді салыстыру үшін Түрік тілі қоғамының сөздігі алынды [41].

Іріктеу өлшемдері. Талдауға 1917 жылға дейін жазылған және бет нөмірі бойынша тексеруге болатын басылымда жарияланған мәтіндер алынды. Іріктеу әртүрлі жанрды

(толғау, өлең, қара сөз, діни трактат, публицистика, батырлар жыры, мақал-мәтел) қамтыды, себебі бір жанр сөз мағынасының тек бір қырын көрсетуі мүмкін.

Үзінділерді жинау. Басылымдардың электрондық нұсқаларынан (негізінен adebiportal.kz сандық кітапханасынан) «адал», «алал», «халал», «арам», «харам», «һарам» сөздері мен олардан туындаған туынды сөздер («адалдық», «арамдық», «арамза» т.б.) ізделінді. Сөз кездескен әр үзінді алды-артындағы мәтінімен бірге, басылымы мен беті көрсетіліп жазылып алынды. Барлығы 69 үзінді жиналды. Оның 5-еуі тек екінші дереккөзде келтірілгендіктен, талдауға алынбады. Ы. Алтынсариннің «Бай мен жарлы баласы» әңгімесі 1879 жылғы «Қазақ хрестоматиясының» электрондық мәтіні бойынша келтірілді. Мақал-мәтелдер жинағынан осы сөздер кездесетін 21 мақал-мәтел алынды.

Жіктеу. Жиналған үзінділер «адал» не «арам» сөзі нені білдіретініне қарай қолдану аясы бойынша жіктелді. Сөз асқа, малға немесе ғұрыптық тазалыққа қатысты болса, тағам саласына, еңбекке не табысқа қатысты болса, еңбек пен табыс саласына жатқызылды. Некеге және баланың тегіне қатысты мысалдар неке мен тектілік саласына, мінез бен билеушінің әділдігіне қатысты мысалдар мораль мен билік саласына, адамның досқа, жарға, ата-анаға деген қатынасын сипаттайтын мысалдар адамға адал болу сияқты құндылықтар аясына топтастырылды. Бір үзінді екі салаға бірдей қатысты болса, ол екеуіне де жатқызылды.

Корпус деректері. Алматы қазақ тілі корпусының [24] онлайн интерфейсі арқылы 2026 жылғы 8 қазанда «адал» леммасы бойынша, яғни сөздің барлық грамматикалық түрлерін қоса алғанда, сөз кездесетін 215 сөйлем (41 құжат) жүктелді. Корпуста бірнеше рет қайталанған сөйлемдер алынып тасталғаннан кейін 194 бірегей сөйлем қалды. Әр сөйлемде «адал» сөзінің оң жағында тұрған бірінші сөз (R1) анықталып, жоғарыдағы өлшемдер бойынша қолдану аясына қарай топтастырылды. «Адал» сөзі баяндауыш қызметінде тұрған жағдайлар («адал болу», «адал екен», «адал еді») жеке топқа бөлініп, олардың мағынасы сөйлемнің мазмұны бойынша анықталды. Ешбір топқа жатпайтын сөздер «басқа сөздер» тобына енгізілді, ал әр сөйлемнің кезеңі құжаттың жазылған уақыты бойынша белгіленді.

Талдаудың теориялық негізі. Р. Козеллектің ұғымдар тарихы бойынша ұғым тарихи тәжірибені жинақтайды, ал оның мағынасы қоғаммен бірге өзгереді [25]. А. Вежбицканың «кілт сөздер» тәсілі бойынша мәдениеттің негізгі құндылықтары оның қолдану аясы кең әрі одан көп туынды сөз шығатын сөздерінен көрінеді [26]. Д. Геерартстың тарихи прототиптік семантикасы бойынша сөз мағынасы негізгі мағынадан (өзектен) және оның төңірегіндегі қосымша мағыналардан тұрады, ал уақыт өте келе өзек ауысуы мүмкін [27]. Осы тәсілдер арқылы «адал» сөзінің мағыналық өзегі және оның өзгерісі анықталды.

Кеңес кезеңі жеке зерттеу нысаны етіп алынбады, оның әсері корпус деректері бойынша ғана қысқаша сипатталады.

Негізгі бөлім

Исламдағы халал: құқықтық мағына және тайиб

Ислам құқығында «халал» шарифат рұқсат еткен затты не істі, ал «харам» тыйым салынған нәрсені білдіреді. Негізгі қағида бойынша заттар мен істер бастапқыда рұқсат етілген болып саналады: шарифатта анық әрі сенімді дәлелмен тыйым салынбаған зат пен іс халал болып қала береді [29, 30 б.]. Халал мен харамды белгілеу құқығы тек Аллаға тиесілі. Өмірге қауіп төнген мәжбүрлі жағдайда ғана кейбір тыйымдарға уақытша рұқсат беріледі (Бақара, 2:173) [30, 28 б.].

Құранда «халал» сөзі «тайиб» (таза, жақсы) сөзімен жиі қатар келеді: «Бүгін сендерге жақсы нәрселер адал етілді» (Мәида, 5:5) [28, 107 б.]. Бақара сүресінің 168-аятында адамдарға жер бетіндегі «адал және таза» (*halalan tayyiban*) нәрселерден жеу бұйырылады [28]. Демек, халал тек құқықтық рұқсатты емес, тазалық пен сапа талабын да қамтиды.

Құранда тікелей аталған тағамдық тыйымдарға өлексе, аққан қан, шошқа еті және Алладан басқаның атымен сойылған мал жатады (Бақара, 2:173; Әнғам, 6:145; Нахл, 16:115). Мәида сүресінің 3-аяты бұларға тұншығып, ұрылып, құлап не сүзіліп өлген, жыртқыш жеген (бауыздалып үлгергенінен басқасы) және пұттарға шалынған малды қосады. Мас қылатын ішімдік (хамр) «шайтан ісінен болған лас нәрсе» деп аталады (Мәида, 5:90), ал азу тісті

жыртқыштарға тыйым сүннетте белгіленген (Муслим, № 1934). Құранда аталмаған заттардың үкімі қияс, яғни аналог бойынша пайымдау арқылы шығарылады. Мысалы, есірткі адамды ақылдан адастыратындықтан харам саналады [31].

Алайда халал мен харам тағаммен шектелмейді. Құран мал-мүлікті «бір-біріңнің арасында бос нәрсемен» (*би-л-батыл*), яғни заңсыз жолмен жемеуді және оны билеушілерге пара ретінде ұсынбауды бұйырады (Бақара, 2:188), ал өсімді (*риба*) харам етеді (Бақара, 2:275). Хадисте «Алла таза және тек таза нәрсені ғана қабыл етеді» делініп, харам табыспен тамақтанған адамның дұғасы қабыл болмайтыны айтылады (Муслим, № 1015). Халал мен харамның арасындағы күмәнді істерден сақтану туралы белгілі хадисте де (Бұхари, № 52; Муслим, № 1599) сөз тек ас туралы емес, адамның дінін және абыройын сақтауы туралы.

Сонымен, исламдағы халал жүйесі тағамды, табысты және мінез-құлықты бір ұғымның аясында қарастырады. Бұл біздің негізгі болжамымызды қолдайды: қазақ тіліндегі «адал» сөзінің моральдық мағыналары шарифаттан тыс пайда болған жоқ, олардың негізі исламдық ұғымның өзінде жатыр.

Исламдану және халал нормаларының қазақ тұрмысына енуі

Түркі көшпелілерінің арасында ислам Х ғасырда, Қарахан әулеті исламды қабылдағаннан кейін кең тарай бастады [32]. Жошы ұлысында исламды қабылдаған алғашқы хан Берке (1257-1266) болса [33, 100 б.], ислам мемлекеттік дін мәртебесіне Өзбек хан тұсында, 1313 жылдан кейін ие болды [34]. Исламның қазақ даласына таралуына Қожа Ахмет Ясауи бастаған сопылық дәстүр зор ықпал етті. Бұл дәстүр шарифатқа қайшы келмейтін көне әдет-ғұрыптардың бір бөлігін сақтап қалды [35, 247 б.]. XVI-XVII ғасырларда қазақтардың Орта Азия қалаларымен сауда және мәдени байланысы күшейіп, балаларды мұсылман мектептерінде оқыту мен некені ислам дәстүрімен қию кең тарады [36, 581 б.]. Сырттан келген бақылаушылар да XVI-XX ғасырларда қазақтардың өздерін мұсылман санағанын, мешіт аз болса да, намаз бен діни жоралғыларды киіз үйде орындағанын жазған [37, 96-99 бб.; 38, 198 б.].

Халал нормалары дала тұрмысына ең алдымен мал шаруашылығы арқылы енді. Қазақтың төрт түлік малы (қой-ешкі, сиыр, жылқы, түйе) түгелдей шариғат рұқсат еткен малдардың қатарына жатады, ал шошқа (доңыз) асырау қазақ шаруашылығында болмаған. Дәстүрлі түсінік бойынша судан тек сырты шырышты, қабыршақты балықты жеуге болады, ал бақа, шаян, жылан және құрт-құмырсқа сияқты жәндіктер жеуге жарамсыз саналған [39]. Этнографиялық энциклопедия жануарларды адал және арам деп бөлудің халықтық өлшемін де келтіреді: шөп жейтін жануар адал, ет жейтін жануар арам [4]. «Есектің күші адал, еті арам» деген мақал бір жануардың өзіне екі түрлі үкім қатар қолданылатынын көрсетеді [23, 138 б.].

Мал сою ғұрпы да халал нормасына сүйенеді. XIX ғасыр мәтіндерінде бауыздалмай өлген мал «арам» деп аталады. Шортанбайдың «Ақжолтай батыр» дастанында бала: «Ағыбайым, тез түсе қал, / Арам өліп кетпесін бауыздай сал» дейді [15, 104 б.]. Мәшһүр Жүсіп ұйқымен өткізген түнін «Малдай боп бауыздалмай арам қатқан» деп суреттейді [18, 196 б.]. «Қойшы көп болса, қой арам өлер» деген мақалда да осы мағына сақталған [22, 424 б.]. Ы. Алтынсариннің «Бай мен жарлы баласы» әңгімесінде кедейдің баласы былай дейді: «үйрек, қаз адал құстар, мұқтаждықта Құдай Тағала бұларды адамға алып, тамақ етуге бұйырады, бірақ тірідей байлап-матап әуре ету обал деп айтушы еді, әуре етпей бауыздап алалық» [17]. Бұл үзіндіде «адал» мен «обал» бір сөйлемде қатар келеді. Құсты жеуге рұқсат етілген, ал оны қинау күнә саналады. Ғұрыптық тазалық ұғымы асқа да, денеге де қолданылған: «Ер Тарғын» жырында «ит тигендей арам ас» [21, 26 б.], ал «Ер Қосай» жырында «үстінде арам ғұсыл бар» деген тіркестер кездеседі [21, 152 б.].

XX ғасырдың басында баспасөзде «қазақ шала мұсылман, оларға малды бауыздау, бауыздамау бір есеп» деген пікір айтылды. А. Байтұрсынұлы 1914 жылы «Қазақ» газетінде бұған былай деп жауап берді: «Малды бауыздау, бауыздамау қазаққа бір емес екенін біз білеміз, басқалардың қазақпен араласып жүргендері ғана біледі. Қазақтың қарасын көрмегендер қазақ жайын қайдан білер? Қазақ аң сықылды арам, адалды айырмайтын халық деп біледі» [19, 186 б.]. Байтұрсынұлы қазаққа сырттан тағылған «шала мұсылман» деген бағаны

жоққа шығарып, адал мен арамды ажырату қазақ үшін маңызды екенін көрсетеді.

Сонымен, XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы деректерде «адал» мен «арам» ең алдымен мал союға және асқа қатысты нақты тұрмыстық өлшем ретінде көрінеді. Ұғымның тағамдық өзегі осында жатыр.

«Адал» сөзінің этимологиясы мен лексикографиясы

Біз қараған сөздіктердің барлығында «адал» сөзі араб тіліндегі *ḥalāl* (حلال) сөзінен шыққан деп көрсетілген. В.В. Радлов сөздігінде «адал» сөзі қырғыз тілі белгісімен (Kkir.) «= араб. حلال, = адал» деп берілген, ал мағынасы «чистый, святой» деп аударылған [10, 482 стб.]. Бұл жазба туыс қырғыз тіліне қатысты, бірақ онда да «адал» мен «алал» нұсқалары қатар тұр, ал мағынасы «рұқсат етілген» емес, «таза, қасиетті» деп берілген.

«Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі» сөздің араб тілінен енгенін көрсетіп, оған «рұқсат етілген, тыйым салынбаған», «арам емес, таза», «кіршіксіз, пәк» деген мағыналарды береді және адамгершілікке қатысты мағынасын да көрсеткен [11, 21-22 бб.]. «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» алдымен «діни» белгісімен «Ислам шарттары толық сақталған, ішіп-жеуге жарамды, арам емес» деген мағынаны келтіреді. Одан кейін «таза, жарамды», «ар-ұяты күшті, ақ ниетті адам», «шын берілген, сенімді», «кіршіксіз, пәк», «тура, анық, шын» мағыналары, ал «көне» белгісімен «адал мал, дүние» тіркесі беріледі [3]. Сөздіктегі бұл рет сөздің шығу тегін көрсетеді, бірақ мағыналардың тілде пайда болу ретін білдірмейді. Төменде көрсетілгендей, XIX ғасыр мәтіндерінде бұл мағыналардың барлығы дерлік қатар кездеседі.

Сөздің дыбыстық өзгерісін ескі басылымдардан байқауға болады. Діни мәтіндер мен кітаби тілде араб тіліндегі түріне жақын «халал» нұсқасы сақталды: Шортанбай «Балаң халал болмаса» деп жазады [15, 93 б.], Мәшһүр Жүсіп «халал ұл» тіркесін қолданады [18, 234-235 бб.]. Ал халық тілінде сөз басындағы «х» дыбысы түсіп, «алал» нұсқасы пайда болды. Араб тіліндегі *ḥ* дыбысының сөз басында түсіп қалуы басқа кірме сөздерде де кездеседі. Мысалы, бір тіркестің өзі Шортанбайда «Кісі хақын алмаңдар» [15, 76 б.], ал Бұқар жырауда «Кісі ақысын көп жеген» [12, 98 б.] болып келеді,

яғни *haqq* сөзі «хақ» және «ақы» деген екі нұсқада қолданылған. «Алал» нұсқасы Дулатта («Алалға қарсы хан болдың», «Алал бекзат туысым») [13, 14-15 бб., 19 б.] және Шәкәрімнің «Жастарға» өлеңінде («алалға қол босарлық») кездеседі [18, 42 б.]. Кейін «алал» нұсқасы «адал» болып өзгерген. Бұл өзгерісті «Қамбар батыр» жырының екі басылымынан анық көруге болады. 1888 жылғы Қазан басылымында «Алалға қара дегенде, / Қара тұлпар аты бар» [20, 49 б.] деп берілген жол 1903 жылғы басылымда «Адал қара дегенде, / Қара да тұлпар аты бар» болып келеді [20, 84 б.]. XX ғасырдың басындағы мәтіндерде «адал» нұсқасы басым: оны 1911-1912 жылдары С. Торайғыров («Ел дейтін адал басшы әзір сирек») [42] және 1914 жылы А. Байтұрсынұлы («арам, адалды айырмайтын») [19, 186 б.] қолданады. Сөз ішіндегі екі «л» дыбысының бірінің «д» дыбысына ауысуын диссимиляциямен, яғни бір сөздегі ұқсас екі дыбыстың бірінің өзгеруімен түсіндіруге болады. Алайда бұл болжамды қазақ тілінің тарихи фонетикасы тұрғысынан арнайы тексеру қажет.

Араб тіліндегі *ḥarām* сөзі де қазақ тілінде «харам» және «арам» деген екі нұсқада қолданылды. Діни мәтінде олар бір мағынаны береді: Шәкәрім «Мұсылмандық шарты» трактатында шариғат үкімдерін «мұбах, харам (арам), макруһ, мафсад» деп атап, екі нұсқаны теңестіреді [18, 124 б.]. Алайда халық тілінде олардың мағынасы ажырай бастаған сияқты. Шортанбайдың «Ит жерімес арамнан, / Құдай безер арамнан» деген жолдарында [15, 70 б.] «арам» күнделікті тұрмыстағы жиіркенішті, лас затты, ал «харам» Құдай тыйым салған істі білдіретін секілді. Дегенмен мұндай ажырату екі тармақты қатар қоятын өлең құрылымының талабынан да туындауы мүмкін. Кейін «арам» сөзінен «арамдық», «арамза», «арам айла» сияқты тек моральдық мағынадағы сөздер мен тіркестер пайда болды [4].

«Адал» сөзінің қолдану аясы: мәтіндер мен корпус

Кеңес кезеңіне дейінгі мәтіндерде «адал» мен «арам» сөздерінің қолдану аясы тағамнан басқа кемінде төрт саланы қамтиды: еңбек пен табыс, неке мен тектілік, мінез бен билік, адамға адал болу. Бұл салалар бірінен соң бірі пайда болған жоқ, XIX

ғасыр мәтіндерінде олар қатар кездеседі. Үзінділердің көбі еңбек пен табыс және мінез бен билік салаларына жатады.

Еңбек пен табыс. Бұл сала тағамдық мағынаға ең жақын. Мұны «аузына арам салу» тіркесінен анық көруге болады. Тіркестің тура мағынасы тағамға қатысты, бірақ ол пара мен кісі ақысы туралы айтылады. Мұрат ақын бір биді «Аузына арам салмаған, / Ортадан пара алмаған» деп мақтайды [14, 59 б.]. Шортанбай да «Кісі хақын алмаңдар, / Аузыңа харам салмаңдар» деп үгіттейді [15, 76 б.]. Бұқар жырау кісі ақысын жеуді тікелей арамдық деп атайды: «Кісі ақысын көп жеген / Арам емей немене?» [12, 98 б.]. Абайда «адал еңбек» тұрақты тіркеске айналып, 6, 10, 25, 29, 33 және 42-қара сөздерде кездеседі. Мысалы, 33-сөзде «Алдау қоспай адал еңбегін сатқан қолөнерлі - қазақтың әулиесі сол» делінеді [16]. «Серіз аяқ» өлеңіндегі «Адал бол - бай тап, / Адам бол - мал тап» жолдары адалдықты байлықтың шарты ретінде көрсетеді [16]. Халық мақалында да осы өлшем бар: «Арамнан алған түйеден, / Адалдан алған ешкі артық» [22, 393 б.].

Неке мен тектілік. «Адал» мен «халал» сөздері заңды некені және одан туған баланы да білдірген. Шортанбай «Зар заман» толғауында заманның азғанын «Адал зада баланы / Таба алмассың рудан» деп сипаттайды [15, 53 б.]. Басқа толғауында «Балаң халал болмаса» деп бастап, «Харам туған баланың / Бетінде жанған оты бар» дейді [15, 93 б.]. «Қамбар батыр» жырының бір нұсқасында «Некелі жұпты адал деп / Жол қылған жақсы жандар-ай» деген жолдар кездеседі [20, 214 б.]. Мақалда да «Халал қатын алсаң, көзі менен қасын ал» делінеді [23, 48 б.]. Бұл сала исламдық неке құқығымен тікелей байланысты.

Мінез бен билік. XIX ғасыр ақындары «адал» мен «арамды» билеушілердің әділдігін бағалау үшін де қолданған. Дулат Барақ төреге: «Адалды сатып параға, / Болыстың арам жағына» дейді [13, 14-15 бб.]. Шернияз болысқа «Парқын неге білмейсің, / Харам менен халалдың?!» деп сұрақ қояды [40, 170 б.]. Абайдың 3-сөзінде болыстар «қулық, арамдықпенен» билікке жетіп, «өзіндей арам, қуларды қадірлейді» деп сыналады [16]. Бұл салада «адалдық» және «арамдық» деген дерексіз зат есімдер пайда болады. Дулат бір мырзаны «Адалдығың - аңқылдақ / Сыбызғының

күйісің» деп мадақтайды [13, 19 б.]. Абай «Адалдық, арамдықты кім теңгермек?» деп сұрайды [16].

Адамға адал болу. Біздің ойымызша, қазақ тіліндегі ең елеулі өзгеріс осы салада байқалады. Мұнда «адал» сөзі әрекеттің немесе заттың сипатын емес, адамның басқа адамға опалы болуын білдіреді. Бұндай мағына беретін тарихи үзінділер аз, бірақ ХХ-ХХІ ғасыр корпусында ол ең жиі кездесетін мағыналардың біріне айналды (төменде қараңыз). Ауызша тараған бір шумақта ата тілін алмаған «арам ұл» мен ата тілін сыйлаған «адал ұл» қарсы қойылады: «Ата тілін сыйлаған адал ұлды / Хат оқыған молдадан кем деменіз» [12, 272 б.]. Абай 11-сөзде «адалдықты» ант пен сертпен қатар қояды: «Анттың, серттің, адалдықтың, ұяттың бір тоқтаусыз кеткені ме?» [16]. Мақал да осыны айтады: «Бір адал дос он арам туыстан артық» [22, 308 б.]. Ұғымның адамға ауысуы басқа мұсылман халықтарының тілдерінде де кездеседі. Түрік тілінде *helal* сөзі «некелі жар» мағынасын береді, *helal süt emmek* тіркесі «адалдықтан таймау» дегенді білдіреді, ал *helalzade* «некелі ата-анадан туған» және «адалдықтан таймайтын адам» деген мағыналарда қолданылады [41]. Бұлар қазақ тіліндегі «адал жар», «адал зада» тіркестеріне сәйкес келеді. Алайда Түрік тілі қоғамының сөздігінде досқа немесе қызметке опалы болу мағынасы берілмеген [41], ал «Қазақ әдеби тілінің

сөздігі» «шын берілген, сенімді» мағынасын жеке көрсетеді [3]. Демек, ұғымның адамға ауысуы қазақ тіліне ғана тән емес, бірақ «адал дос», «адал қызмет» тіркестерінде көрінетін опалылық мағынасы қазақ тілінде ерекше дамыған.

Бұл салалар бір діни мәтінде де қатар кездеседі. Шәкәрім «Мұсылмандық шарты» трактатында арамның қатарына арақты, өлексені, қанды, «арам хайуандарды» және «ұрлық, зорлық, ойнас, өтірік», «пара алған, өсім алған» істерді бірге жатқызады [18, 125 б.]. Сол еңбекте «адал кәсіп қылмақ барша мұсылманға парыз» деп жазады [18, 120 б.]. Сөйтіп, Шәкәрім тағамдық және моральдық «арамды» бір ұғым ретінде қарастырады. Ал «Жастарға» өлеңінде Шәкәрім адалдықты адамның өз қасиеті ретінде анықтайды: «Адал сол - таза еңбекпен күнін көріп, Жаны үшін адамшылық ар сатпайды» [18, 45 б.].

XX-XXI ғасыр мәтіндері: корпус деректері. Алматы қазақ тілі корпусында «адал» леммасы 215 рет (41 құжатта) кездеседі, ал қайталанған сөйлемдер алынғаннан кейін сөз кездесетін 194 бірегей сөйлем қалады [42]. Олардың 130-ы (67%) кеңес кезеңінде жазылған көркем шығармалардан, 39-ы (20%) 1991 жылдан кейінгі баспасөз бен ғылыми мәтіндерден, 2-еуі 1917 жылға дейінгі мәтіндерден алынған, ал 23-інің кезеңі белгісіз. 1-кестеде бұл сөйлемдер «адал» сөзінің оң жағында тұрған бірінші сөз (R1) бойынша топтастырылды.

1-кесте - Алматы қазақ тілі корпусындағы «адал» сөзінің оң жағында тұрған бірінші сөздер (R1), 194 бірегей сөйлем

Топ	Оң жағындағы сөз (кездесу саны)	Барлығы	Үлесі
Баяндауыш қызметінде	болу тұлғалары, екен, еді	34	17,5%
Жақын адамға опалылық	дос (15), жар (12), ұл (2), серік (1)	30	15,5%
Қызмет пен міндет	қызмет (15), сақтау (3), орындау (3), атқару (2), күзетші (1)	24	12,4%
Адамның мінезі	жан (4), адам (3), шыншыл (2), аңғал (2), жол (2), ой (2), сөз (1)	16	8,2%
Еңбек пен табыс	еңбек (13), еңбекші (1), ақша (2)	16	8,2%
Ішкі жан дүние	көңіл (6), махаббат (4), ниет (3)	13	6,7%
Тағам	ас (2), дастарқан (1)	3	1,5%
Басқа сөздер		58	29,9%
Барлығы		194	100%

«Адал» сөзі баяндауыш қызметінде тұрған 34 сөйлемнің («адал болу», «адал екен») бірде-бірі тағамға қатысты емес. Олардың 19-ы опалылықты (жарға, Отанға, билеушіге, антқа), 15-і шыншылдық пен әділдікті білдіреді. Тағамдық мағына 194

сөйлемнің тек 3-еуінде кездеседі («адал ас» тіркесі және Ж. Аймауытовтағы «әкемнің адал дастарқаны»). Демек, XX-XXI ғасыр мәтіндерінде «адал» сөзі тағамға өте сирек қолданылады. Ең жиі тіркестер адамның басқа адамға және өз ісіне сенімді болу-

ын білдіреді («адал дос», «адал жар», «адал қызмет»). Кеңес кезеңінде бұл мағына саяси мәнде де қолданылған. Мысалы, М. Әуезовтің 1932 жылғы мәтінінде «Кеңес ісіне адал» тіркесі кездеседі [42]. Ал С. Торайғыровтың жоғарыда келтірілген жолы бұл мағынаның революциядан бұрын да болғанын көрсетеді.

Талқылау: исламдық норманың қазақ тіліндегі жаңа көрінісі

Алынған деректер «алдымен тағам, кейін мораль» деген болжамды растайды. Моральдық мағына исламдық ұғымның өзінде бар еді. Шарифатта пара, өсім, ұрлық харам саналады, мұны Шәкәрімнің трактаты да көрсетеді. Ұғымның негізгі өзгерісі басқада: сөз әрекеттің немесе заттың сипатын білдіруден адамның өз қасиетін білдіруге көшті. Исламда халал не харам деп адамның ісі, асы және табысы бағаланады, ал қазақ тілінде адамның өзі «адал» бола алады (адал дос, адал жар, адал ұл).

Д. Геерартстың прототиптік семантикасы тұрғысынан бұл өзгерісті сөз мағынасы өзегінің ауысуы деп түсіндіруге болады [27]. Бастапқы өзек діни рұқсат пен тазалық еді. Мұны сөздіктердегі діни-тағамдық мағына [3; 11], Радловтың қырғыз тілінен келтірген «чистый, святой» аудармасы [10, 482 стб.] және XIX ғасыр мәтіндеріндегі мал сою мен асқа қатысты мысалдар көрсетеді. Уақыт өте келе бұл өзек «адал ас», «арам өлу» сияқты тұрақты тіркестерде сақталды, ал сөздің жаңа тіркестері опалылық пен әділдік мағынасына ауысты. Р. Козеллек сипаттаған ұғымның тарихи қабаттары осылай көрінеді [25]: ескі қабат жойылған жоқ, бірақ ол енді осы ұғымның бір бөлігі болып тұр.

Бұл нәтиже К.Т. Утегенова мен К.К.Ергалиеваның тұжырымын толықтырады [5]: тазалық мағынасы шынында да ең көне қабат, бірақ XX-XXI ғасыр қолданысында «адал» сөзі орыс тіліндегі «верность» мағынасына жақындап кеткен. А.Вежбицканың тәсілімен қарағанда, «адал» сөзін қазақ мәдениетінің кілт сөздерінің бірі деуге негіз бар [26]: ол кең қолданылады, «адалдық», «арамдық», «арамза» сияқты туынды сөздер береді, ал «адал» мен «арам» сөздері біз қараған жинақтағы 21 мақал-мәтелде кездеседі.

Бұл деректер халал индустриясы туралы пікірталасқа да қатысты. Тәуелсіздік жыл-

дарында діни-нарықтық стандарт кітаби «халал» нұсқасымен аталды, ал «адал» сөзі негізінен моральдық мағынада қолданылды. Сондықтан 2015 жылғы «адал» таңбасы туралы дау [2] тек нарық пен стандартқа ғана емес, сөздің қолдану шеңберіне де қатысты болды. Әдебиетте «халал (адал)» және «харама (арам)» терминдері әдетте теңестіріледі [1], ал біздің деректер бұл сөздердің қазіргі тілде толық синоним емес екенін көрсетеді.

Зерттеудің шектеулері де бар. Кеңес кезеңіне дейінгі мәтіндер қазіргі басылымдар бойынша алынды, олардың бір бөлігі ғылыми-сыни басылым емес, көпшілікке арналған жинақтар. Сондықтан кейбір сөздердің («алал» мен «адал», «халал» мен «адал») жазылуына баспа редакторларының әсері болуы мүмкін. Үзінділер мен корпус сөйлемдерін жіктеуді екінші зерттеуші тәуелсіз түрде қайталаған жоқ, сондықтан жіктеудің сенімділігі сандық тұрғыдан бағаланбады. Өзек ауысты деген тұжырым XIX ғасырдың сапалық мысалдары мен XX-XXI ғасыр корпусының сандық деректерін салыстыруға сүйенеді, сондықтан оны тарихи корпус арқылы тексеру қажет. Корпус талдауы «адал» сөзінің оң жағындағы бір сөзге ғана сүйенеді және корпустың онлайн қолжетімді бөлігімен шектеледі. Бұл бөліктің үштен екісі кеңес кезеңінің көркем прозасы болғандықтан, «жар» мен «махабат» тіркестерінің үлесі жанрға байланысты жоғары болуы мүмкін.

Қорытынды

Зерттеу «адал» ұғымының қазақ тіліндегі мағыналық құрылымын тарихи мәтіндер мен XX-XXI ғасыр тілдік деректері негізінде қарастырып, мынадай қорытындыға келді.

Біріншіден, «адал» сөзі араб тіліндегі *ḥalāl* сөзінен шығып, қазақ тіліне исламмен бірге енген. XIX ғасырда кітаби «халал» нұсқасымен қатар халық тіліндегі «алал» және «адал» нұсқалары қолданылды, ал XX ғасырдың басында «адал» нұсқасы басым болды.

Екіншіден, кеңес кезеңіне дейінгі мәтіндерде «адал» мен «арам» тағамға, мал союға және ғұрыптық тазалыққа қатысты нақты тұрмыстық өлшем болды. Сонымен бірге олар еңбек пен табысты, некені, билеушінің әділдігін және адамның опалылығын бағалауда да қолданылды. Бұл мағыналар бірінен соң бірі пайда болған

жоқ, қатар өмір сүрді, себебі исламдық халал-харам жүйесінің өзі тағаммен шектелмейді.

Үшіншіден, исламда адамның ісі, асы мен табысы бағаланса, қазақ тілінде адамның өзі «адал» бола алады. Бұл ауысу түрік тілінде де бар, бірақ қазақ тілінде ол адамға адал болу мағынасында ерекше дамыған, ал XX-XXI ғасыр мәтіндерінде сөз тағамға өте сирек қолданылады.

Сонымен, «адал» ұғымы исламдық норманы жоққа шығармай, оны қазақ тілінің моральдық сөздігіне енгізді және исламдық құндылық пен ұлттық дүниетаным тоғысқан негізгі этикалық ұғымдардың біріне айналды. Болашақта «адал» ұғымының кеңес кезеңіндегі өзгерісін зерттеу және оны қырғыз, татар, өзбек тілдеріндегі баламаларымен салыстыру ұсынылады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Алтайқызы, А., & Борбасов, С. (2024). Қазақстанда халал индустриясын ұйымдастыру: мәселелері мен мүмкіндіктеріне саяси талдау. *Адам әлемі*, (2(100)), 65–72. <https://doi.org/10.48010/aa.v100i2.583>
- 2 Адал вместо халал. (2015, 2 марта). *Informburo.kz*. <https://informburo.kz/novosti/adal-vmesto-halal-458.html>
- 3 Жанұзақ, Т., Омарбеков, С., & Жүнісбек, Ә. (Құраст.). (2011). *Қазақ әдеби тілінің сөздігі* (1-том). Қазақ энциклопедиясы.
- 4 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі: *Энциклопедия* (1-том). (2011). DPS.
- 5 Утегенова, К. Т., & Ергалиева, К. К. (2024). «Адалдық» концептінің концептуалдық ерекшеліктері. *БҚУ хабаршысы*, (2(94)), 104–113. [https://doi.org/10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.94\(2\).43](https://doi.org/10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.94(2).43)
- 6 Ғабитханұлы, Қ., & Сабыр, М. (2025). Діни терминдік ұғымдар — исламдық және дәстүрлі қазақы дүниетанымның тілдегі көрінісі. *ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы*, (3(199)), 42–54. <https://doi.org/10.26577/EJPh202519934>
- 7 Нұрдаулетова, Б. И., Шохаев, М. Т., & Кенғанова, А. Б. (2022). Жыраулар поэтикасындағы «шынайы адам» концептісі. *Turkic Studies Journal*, 4(2), 72–85. <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-2-72-85>
- 8 Дүнгенбай, Э. Н., Отарбекова, Ж. К., & Каймаз, З. (2021). Аманат пен қиянат концептілері оппозиция ретінде. *ҚазҰҚызПУ хабаршысы*, (2).
- 9 Privratsky, B. G. (2001). *Muslim Turkistan: Kazak religion and collective memory*. Curzon.
- 10 Радлов, В. В. (1893). *Опыт словаря тюркских наречий* (Т. 1, ч. 1). Императорская Академия наук.
- 11 Құрманбайұлы, Ш., Исакова, С., Мизамхан, Б., Әлімбек, Г., Мамырбекова, Г., & Боранбаев, Д. (Құраст.). (2019). *Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі*. Ұлттық аударма бюросы.
- 12 Сыпыра, Асанқайғы, Қазтуған, Доспанбет, Шалкиіз, Бұқар Қалқаманұлы және т.б. (2014). *Шығармалары*. Нұрлы Press.kz.
- 13 Бабатайұлы, Д. (2013). *Шығармалары: Өлеңдер, дастандар, мысал өлеңдер* (С. Қорабай, Құраст.). Ана тілі.
- 14 Мөңкеұлы, М. (2013). *Шығармалары* (Б. Омаров, Құраст.). Ана тілі.
- 15 Қанайұлы, Ш. (2013). *Шығармалары: Толғаулар, айтыстар, дастандар* (Қ. Мәдібаева, Құраст.). Ана тілі.
- 16 Абай. (1995). *Шығармаларының екі томдық толық жинағы*. Жазушы.
- 17 Алтынсарин, Ы. (1879). *Қазақ хрестоматиясы*.
- 18 Ғабитов, Т. Х., & Нұрмұратов, С. Е. (Құраст.). (2008). *Қазақ халқының философиялық мұрасы* (11-том: XX ғасыр басындағы қазақ философиясы). Аударма.
- 19 Байтұрсынұлы, А. (2013). *Алты томдық шығармалар жинағы* (4-том). Ел-шежіре.
- 20 *Бабалар сөзі: Жүз томдық* (43-том: Батырлар жыры). (2007). Фолиант.
- 21 *Бабалар сөзі: Жүз томдық* (44-том: Батырлар жыры). (2007). Фолиант.
- 22 *Бабалар сөзі: Жүз томдық* (65-том: Қазақ мақал-мәтелдері). (2010). Фолиант.
- 23 *Бабалар сөзі: Жүз томдық* (66-том: Қазақ мақал-мәтелдері). (2010). Фолиант.
- 24 Мадиева, Г. Б., & Уматова, Ж. М. (2015). Об Алматинском корпусе казахского языка. *Вестник КазНУ. Серия филологическая*, (5(157)), 99–103.
- 25 Koselleck, R. (2004). *Futures past: On the semantics of historical time*. Columbia University Press.
- 26 Wierzbicka, A. (1997). *Understanding cultures through their key words: English, Russian, Polish, German, and Japanese*. Oxford University Press.
- 27 Geeraerts, D. (1997). *Diachronic prototype semantics: A contribution to historical lexicology*. Clarendon Press.
- 28 Әкімханов, А., & Анарбаев, Н. (Ауд.). (2021). *Құран Кәрім: Қазақша түсіндірмелі аударма*. Дәуір.
29. Al-Qaradawi, Y. (2001). *The lawful and the prohibited in Islam (al-Halal wal-Haram fil Islam)* (2nd ed.). Al-Falah Foundation.
- 30 Камали, М. Х. (2023). *Шариғат пен халал индустриясындағы халал мен харамның сипаттамасы*. Халықаралық ислами ой институты.
- 31 Kamali, M. H. (2003). *Principles of Islamic jurisprudence* (3rd ed.). Islamic Texts Society.
- 32 Golden, P. B. (1992). *An introduction to the history of the Turkic peoples*. Otto Harrassowitz.
- 33 Измайлов, И. Л. (2012). Принятие ислама в Улусе Джучи: Причины и этапы исламизации. In И. М. Миргалеев & Э. Г. Сайфетдинова (Ред.), *Ислам и власть в Золотой Орде: Сборник статей* (с. 98–116). Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ.
- 34 DeWeese, D. (1994). *Islamization and native religion in the Golden Horde: Baba Tükles and conversion to Islam in historical and epic tradition*. Pennsylvania State University Press.
- 35 Нуртазина, Н. (2024). *Ислам и генезис казахской мусульманской традиции*. Муфтият баспасы.
- 36 *История Казахстана (с древнейших времен до наших дней)* (2-том). (1997). Атамұра.
- 37 Nurtazina, N., Kozgambayeva, G., Yegizbaeva, M., Beisegulova, A., & Soikina, N. (2018). Religious identification of traditional Kazakh society in the 16th–19th centuries. *European Journal of Science and Theology*, 14(1), 93–102.
- 38 Валиханов, Ч. Ч. (1984). Замечания на третью часть «Описания киргиз-казахских орд» А. Левшина.

In *Собрание сочинений* (Т. 1, с. 198). Главная редакция Казахской советской энциклопедии.

39 Қатран, Д., & Қырықбаева, Э. (2023). Үй мүлігіне, тағам-тамаққа қатысты қазақтың дәстүрлі терминологиясы. *Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы. Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар сериясы*, 2(77). <https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.77.2.025>

40 Дулат Бабатайұлы, Махамбет Өтемісұлы және т.б. (2014). *Шығармалары*. Нұрлы Press.kz.

41 Türk Dil Kurumu. (б. д.). *Güncel Türkçe Sözlük: "Helal," "helal süt emmek," "helalzade"* сөздік мақалалары. <https://sozluk.gov.tr/>

42 Алматы қазақ тілі корпусы. (б. д.). <http://web-corpora.net/KazakhCorpus/search/>

Transliteration

1 Altaikyzy, A., & Borbasov, S. (2024). Qazaqstanda halal industriyasyn uymdastyru: máseleleri men múmkindikterine sayasi taldau [Organizing the halal industry in Kazakhstan: A political analysis of its challenges and opportunities]. *Adam Álemi*, 2(100), 65–72. <https://doi.org/10.48010/aa.v100i2.583> (In Kazakh)

2 Adal vmesto halal [Adal instead of halal]. (2015, March 2). *Informburo.kz*. <https://informburo.kz/novosti/adal-vmesto-halal-458.html> (In Russian)

3 Zhanuzaq, T., Omarbekov, S., & Júnisbek, Á. (Comps.). (2011). Qazaq ádebi tiliniń sózdigi [Dictionary of the Kazakh literary language] (Vol. 1). Qazaq entsiklopediyasy. (In Kazakh)

4 Qazaqtyń etnografiyalıq kategoriyalar, uǵymdar men ataularynyń dástúrli júiesi: Entsiklopediya [Traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts, and names: Encyclopedia] (Vol. 1). (2011). DPS. (In Kazakh)

5 Utegenova, K. T., & Yergalieva, K. K. (2024). "Adaldyq" kontseptiniń kontseptualdyq erekshelekteri [Conceptual features of the concept of "honesty"]. *BQU habarshysy*, 2(94), 104–113. [https://doi.org/10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.94\(2\).43](https://doi.org/10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.94(2).43) (In Kazakh)

6 Ğabithanuly, Q., & Sabyr, M. (2025). Dini termindik uǵymdar — islamdyq jáne dástúrli qazaq dúnietanymnyń tildegi kórinisi [Religious terminology as a linguistic expression of Islamic and traditional Kazakh worldviews]. *QazUU habarshysy. Filologiya seriyasy*, 3(199), 42–54. <https://doi.org/10.26577/EJPh202519934> (In Kazakh)

7 Nurdáuletova, B. I., Shokhaev, M. T., & Keńǵanova, A. B. (2022). Zhyraular poetikasyndaǵy "shynaiy adam" kontseptisi [The concept of the "authentic person" in the poetics of zhyrau]. *Turkic Studies Journal*, 4(2), 72–85. <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-2-72-85> (In Kazakh)

8 Dúngenbai, E. N., Otarbekova, Zh. K., & Kaimaz, Z. (2021). Amanat pen qıyanat kontseptileri opozitsiya retinde [The concepts of amanat and qıyanat as an opposition]. *QazUQyzPU habarshysy*, 2. (In Kazakh)

9 Privratsky, B. G. (2001). Muslim Turkistan: Kazak religion and collective memory. Curzon.

10 Radlov, V. V. (1893). Opyt slovarya tyurkskikh narechii [An attempt at a dictionary of Turkic dialects] (Vol. 1, Pt. 1). *Imperatorskaya Akademiya nauk*. (In Russian)

11 Qurmanbaıuly, Sh., Isaqova, S., Mizamkhan, B., Álimbek, G., Mamyrbekova, G., & Boranbaev, D.

(Comps.). (2019). Qazaq tiliniń kirme sózder sózdigi [Dictionary of loanwords in the Kazakh language]. *Ulttyq audarma byurosı*. (In Kazakh)

12 Sypyra, Asanqaiy, Qaztugan, Dospambet, Shalkiiz, Buqar Qalqamanuly, et al. (2014). *Shyǵarmalary*. Nurlı Press.kz. (In Kazakh)

13 Babataıuly, D. (2013). *Shyǵarmalary: Óleńder, dastandar, mysal óleńder* [Collected works: Poems, epics, and illustrative poems] (S. Qorabai, Comp.). *Ana tili*. (In Kazakh)

14 Mońkeuly, M. (2013). *Shyǵarmalary* [Collected works] (B. Omarov, Comp.). *Ana tili*. (In Kazakh)

15 Qanaıuly, Sh. (2013). *Shyǵarmalary: Tolǵaular, aıtystar, dastandar* [Collected works: Philosophical poems, poetic contests, and epics] (Q. Mádiabaeva, Comp.). *Ana tili*. (In Kazakh)

16 Abai. (1995). *Shyǵarmalarynyń eki tomdyq tolyq jınaǵy* [Complete two-volume collection of works]. Zhazushy. (In Kazakh)

17 Altınsarin, Y. (1879). *Qazaq khrestomatiyası* [Kazakh reader]. (In Kazakh)

18 Ghabitov, T. Kh., & Nurmuratov, S. E. (Comps.). (2008). *Qazaq halqynyń filosofiyalyq murasy* [The philosophical heritage of the Kazakh people] (Vol. 11: XX gasyr basyndaǵy qazaq filosofiyasy). *Audarma*. (In Kazakh)

19 Baitursynuly, A. (2013). *Alty tomdyq shyǵarmalar jınaǵy* [Six-volume collected works] (Vol. 4). *El-shezhire*. (In Kazakh)

20 Babalar sózi: Júz tomdyq [Words of the ancestors: One-hundred-volume series] (Vol. 43: Batırlar zhyry [Heroic epics]). (2007). *Foliant*. (In Kazakh)

21 Babalar sózi: Júz tomdyq [Words of the ancestors: One-hundred-volume series] (Vol. 44: Batırlar zhyry [Heroic epics]). (2007). *Foliant*. (In Kazakh)

22 Babalar sózi: Júz tomdyq [Words of the ancestors: One-hundred-volume series] (Vol. 65: Qazaq maqal-mátelderi [Kazakh proverbs and sayings]). (2010). *Foliant*. (In Kazakh)

23 Babalar sózi: Júz tomdyq [Words of the ancestors: One-hundred-volume series] (Vol. 66: Qazaq maqal-mátelderi [Kazakh proverbs and sayings]). (2010). *Foliant*. (In Kazakh)

24 Madieva, G. B., & Umatova, Zh. M. (2015). *Ob Almatinskoy korpusy kazakhskogo yazyka* [On the Almaty Corpus of the Kazakh Language]. *Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya*, 5(157), 99–103. (In Russian)

25 Koselleck, R. (2004). *Futures past: On the semantics of historical time*. Columbia University Press.

26 Wierzbicka, A. (1997). *Understanding cultures through their key words: English, Russian, Polish, German, and Japanese*. Oxford University Press.

27 Geeraerts, D. (1997). *Diachronic prototype semantics: A contribution to historical lexicology*. Clarendon Press.

28 Ákimkhanov, A., & Anarbaev, N. (Trans.). (2021). *Quran Karim: Qazaqsha túsinirmeli audarma* [The Holy Quran: Explanatory translation into Kazakh]. *Dáuir*. (In Kazakh)

29 Al-Qaradawi, Y. (2001). *The lawful and the prohibited in Islam (al-Halal wal-Haram fil Islam)* (2nd ed.). Al-Falah Foundation.

30 Kamali, M. H. (2023). *Sharıfat pen halal industriyasındaǵy halal men haramnyń sipattamasy* [Characteristics of halal and haram in Sharia and the halal industry]. *International Institute of Islamic Thought*. (In Kazakh)

31 Kamali, M. H. (2003). Principles of Islamic jurisprudence (3rd ed.). Islamic Texts Society.

32 Golden, P. B. (1992). An introduction to the history of the Turkic peoples. Otto Harrassowitz.

33 Izmailov, I. L. (2012). Prinyatie islama v Uluse Dzhuchi: Prichiny i etapy islamizatsii [The adoption of Islam in the Ulus of Jochi: Causes and stages of Islamization]. In I. M. Mirgaleev & E. G. Saifetdinova (Eds.), Islam i vlast' v Zolotoi Orde: Sbornik statei [Islam and power in the Golden Horde: Collection of articles] (pp. 98–116). Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT. (In Russian)

34 DeWeese, D. (1994). Islamization and native religion in the Golden Horde: Baba Tükles and conversion to Islam in historical and epic tradition. Pennsylvania State University Press.

35 Nurtazina, N. (2024). Islam i genezis kazakhskoi musul'manskoi traditsii [Islam and the genesis of the Kazakh Muslim tradition]. Muftiyat baspasy. (In Russian)

36 Istoriya Kazakhstana (s drevneishikh vremen do nashikh dnei) [History of Kazakhstan from ancient times to the present day] (Vol. 2). (1997). Atamura. (In Russian)

37 Nurtazina, N., Kozgambayeva, G., Yegizbaeva, M., Beisegulova, A., & Soikina, N. (2018). Religious identification of traditional Kazakh society in the 16th–19th centuries. European Journal of Science and Theology, 14(1), 93–102.

38 Valikhanov, Ch. Ch. (1984). Zamechaniya na tret'yu chast' "Opisaniya kirgiz-kazach'ikh ord" A. Levshina [Comments on the third part of A. Levshin's "Description of the Kirgiz-Kazakh hordes"]. In

Sobranie sochinenii (Vol. 1, p. 198). Glavnaya redaktsiya Kazakhskoi sovetskoi entsiklopedii. (In Russian)

39 Qatran, D., & Qyryqbaeva, E. (2023). Úi mülkine, tağam-tamaqqa qatysty qazaqtyń dástúrli terminologiyasy [Traditional Kazakh terminology related to household property and food]. Abai atyndaqy QazUPU habarshysy. Tarih jáne sayasi-áleumettik ғылымдар seriyasy, 2(77). <https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.77.2.025> (In Kazakh)

40 Dulat Babataiuly, Makhambet Ötemisuly, et al. (2014). Shyğarmalary [Collected works]. Nurly Press.kz. (In Kazakh)

41 Türk Dil Kurumu. (n.d.). Güncel Türkçe Sözlük [Contemporary Turkish dictionary]: Entries "Helal," "helal süt emmek," and "helalzade." <https://sozluk.gov.tr/> (In Turkish)

42 Almaty qazaq tili korpusy [Almaty Corpus of the Kazakh Language]. (n.d.). <http://web-corpora.net/KazakhCorpus/search/> (In Kazakh)

Авторлардың үлесі

Қ. Бекжанов дереккөздік материалды жинады, мәтіндер мен корпус деректерін талдады және мақаланың бастапқы нұсқасын дайындады. **А. Элгарбауи** шетелдік ғылыми кеңесші ретінде зерттеу тұжырымдамасын талқылауға қатысты, халал мен тайиб ұғымдарына қатысты бөлімді қарап шықты және мәтінді сыни тұрғыдан өңдеді. Екі автор да жарияланатын нұсқаны оқып, мақұлдады.

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

<i>Құдырет Бақдәулетұлы Бекжанов</i>	PhD докторант, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан, email: kudiretb@gmail.com, ORCID ID: 0009-0008-9017-6742
<i>Амал Ахмед Мухаммед Элгарбауи</i>	қауымдастырылған профессор, PhD, Халал зерттеулері мен оқыту халықаралық институты (INHART), Малайзия халықаралық ислам университеті (IIUM), Куала-Лумпур, Малайзия, email: amal.elgharbawu@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5281-2532
<i>Құдырет Бақдәулетұлы Бекжанов</i>	PhD докторант, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан, email: kudiretb@gmail.com, ORCID ID: 0009-0008-9017-6742
<i>Амал Ахмед Мухаммед Элгарбауи</i>	ассоциированный профессор, PhD, Международный институт исследований и обучения в сфере халяль (INHART), Международный исламский университет Малайзии (IIUM), Куала-Лумпур, Малайзия, email: amal.elgharbawu@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5281-2532
<i>Kudiret Bekzhanov</i>	PhD student, Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan, email: kudiretb@gmail.com, ORCID ID: 0009-0008-9017-6742
<i>Amal Ahmed Mohamed Elgharbawu</i>	Associate Professor, PhD, International Institute for Halal Research and Training (INHART), International Islamic University Malaysia (IIUM), Kuala Lumpur, Malaysia, email: amal.elgharbawu@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5281-2532

